

בן השולטן

יפרח וחיב

מבוא

הסיפור "העני והשולטן" נרשם בידי עיסא שיבל, מן הכפר שיבל, מפי זקני כפרו. עיסא רשם סיפורים נוספים ואף הקליט סיפורים רבים בכפרו ובכפרי הגליל התחתון. עז היה רצונו של הרושם לפרסם את המסורות העממיות של כפרו. הסיפור "העני והשולטן" מצוי בארכיון אסעי בחיפה בגירסא המקורית. עיסא סיפר את הגירסא המורחבת, שהיא בעלת סממנים לוקאליים. מן הגירסא השנייה נוצר המחזה.

העני והשולטן

הקציר

רשם: עיסא דיאב שיבל, מזכרונו, בכפרו ערב-א-שיבל. מספר הסיפור באסעי בחיפה - 9990, שנת הרישום - 1973*.

איש עני אחד יצא לנדוד בעולם לחפש את מזלו. בדרכו מצא 2 מטבעות זהב. "עכשיו מאיר לי מזל פנים", צהל בלבו. הוא הגיע לעיירה טמוכה, נכנס לפונדק, ביקש קפה ושילם בדינר זהב מחומש. משחזר הפונדקאי הנדהם, כי אין לו עודף - ענהו העני, כי לא ביקש זאת כלל. או-אז נמנו וגמרו ביניהם אורחי הפונדק והפונדקאי, כי זהו שליח השולטן, המתחפש לקבצן. הפונדקאי בירך זאת והעני הציג עצמו כבן השולטן. העני ביקש את הפונדקאי להביא לו ארוחה טובה ונרגילה לבית המרחץ.

מן הפונדק הלך העני לגלב וישלם שכרו בדינר זהב, וביקש גם מן הגלב לבוא לבית המרחץ. מן הגלב הלך העני לבית המרחץ. השמש רצה לסלקו, אך הפונדקאי והגלב, שהגיעו למקום אמרו לו, כי קבצן זה, בן השולטן הוא. השמש רץ לבשר זאת לאדוניו. בעל בית המרחץ פייס את בן השולטן בכיסים מלאי מטבעות כסף וזהב, בבגדים רקומים, בסוס ובמרכבה.

שמע זאת ראש העיר ונחפז לבית המרחץ וביקש מהעני להתארח בביתו. נאות האורח. כאן בילה בנעימים, עד שראה את שלוש בנותיו של ראש העיר וביקש את ידה של הצעירה שבתן. זו ניתנה לו מיד.

* וכן ראה AT 899-880 (ארנה טומפסון), "מחזר חסר פרוטה המתחזה לעשיר". כל סיפורי הסיפורים שם.

ברם - לאחר החתונה הכהו לכו של ראש העיר, על כי השולטן, אבי חתנו, נעדר מן החתונה. שלח לו איגרת ובישר את הבשורה. ענהו השולטן: "שלח אליי את בני וכלתו".

יצאו השניים לדרך. נבהל העני וחוד ופחד לחייו. "אולי אכריח?" חשב. אך בראותו את אשתו היפה אמר בלבו: "לא אעזוב אותה", ובשאר אתה.

הם הגיעו לשולטן. הלה הפקיד את כלתו בידי השולטנית ופקד על כל הנוכחים, פרט לעני, לצאת. משיצאו - הניף חרבו על "בנו" ואיים לשטפו, שכן - לא היה לו, לשולטן, בן כלל. העני ביקש להתוודות על נששו וסיפר כל מה שאירע לו. שמע השולטן ובתריצה ואמר: "אם לבן טוב וטהור ורוחן נדיבה כל כך - ראוי אתה להיות לי לבן".

קרא השולטן לכל אנשי החצר ולשולטנית ואמר לה: - צעיר זה הוא בננו והוא יהיה יורש העצר. בן חכם וטהור-לב ממנו לא יכולתי לאחל לי.

האגדה הערבית

התכונה הכולטת באגדה הערבית היא השנינות, ובוספות אליה - הפיקחות והעורמה. העני והעשוק יודע להערים על גדולים וטובים ממנו, ובלשוננו השנונה ובפיקחותו הוא מגיע עד לכס השולטן! אל מול תקיפים הימנו, המניפים חרבם להתיז ראשו - הוא מוכיח בר לבב, באמנות ואתכת אמת - וגואל נפשו משחת. הנדודים גם הם סממן טיפוסי לאגדה הבדואית ולמרחב השמי של הנוודים. שוד, רצח, גזל, חטיפה, דיכוי ושאר תכונות-רשע מאכלסים אגדות רבות, ויש בתן הד למלחמות הדמים בין השבטים השונים של עמי ערב. רעיון הצדק אף הוא מצוי ואופייני: בדמדומי שקיעת ממלכות, בחילופי שלטון נמצא לעתים קרובות, שאנשי השלטון והדת יקחו שוחד, יטו דין ויטלפו צדק, ואז יימצא פקח כל שהוא, הניתן ב"חוכמת המטכן", שיוציא דגן אמת לאור.

רבים תאורי דלות ועוני אל מול פשע וזדון, הנצברים מעושק וחמס, ועל כן מתוארים בעלי השררה כמפחדים. לא אחת מתחפשים הם ויוצאים אל העם, כדי לדעת מה חושבים עליהם. אגב, מוטיב זה קיים בפולקלור העולמי, ולא בערבי בלבד.

סממן מובהק ואופייני הוא, כאשר אילן קדוש, סלע, ואדי, בור, הר, מעיין וכו' - משמשים מקור לאגדה אטיולוגית. סיפורים מסוג זה נפוצים מאוד בקרב הבדואים; הם מסופרים עד היום ומתנים מאוד את מאזיניהם.

דמויות הבת והאשה מוארות באגדה באור יקרות - אל מול מציאות עגומה של היות האשה רכוש אכיה ובעלה. ואט בחיי היומיום הינה נטולת עצמאות ועצמיות - הנה באגדה היא נערצת, אהובה, תכמה ופקחית. משולב לזה המוטיב הנפוץ של האחות הצעירה, היפה, הטובה, הישרה והנאהבת, שאחיותיה שונאות ורודפות אותה, אך בסופו של דבר היא המנצחת.

ולסיום: השפעת גומלין מתמדת הייתה במרחב השמי בין האגדה היהודית לבין האגדה הערבית. משה רבנו, דוד ושלמה, שלושת האבות, יתרו וצפורה ורבים רבים אחרים מאכלסם את האגדה הערבית, ומאיזן גישה ניכרת השפעתה של זו על האגדה היהודית של הפזורה בארצות ערב, במרוקו, בטוניס, בלוב, בעיראק, בתימן ועוד. כיום מצויים בארץ רושמי אגדות מתנדכים הפזורים במדינת. אחד מהם הוא עיסא דיאב שיבל, שרשם את "העני והשולטן", וכך בא סיפור עם זה על גאולתו.

הרקע ההיסטורי לאגדה בן השולטן בגירסתה השנייה, המורחבת וחלוקאלית - לערב-א-שיבל של מרגלות החבור.

"השתוממתי לראות פה את חומות השייש היפות, הבנויות באמנות רבה. עד למרחוק מכירים את המקום הזה, הדומה לאימון נשגב. פה שוק בכל יום שני בשבוע... השוק הזה אינו ירוד מתשוקים הקשירים ביותר באירופה [ההדגשות שלי י"ח]."

דברים אלה נכתבו על סוכאלחאן, הקרוייה גם עין אתוג'אר (מעיין הסוחרים) או תאן אתוג'אר (חנות תוגרים - שמה הנוכחי), בשנת 1760, בידי חייר נוצרי. היה זה בימי שיא זוהרו של שלטון צאהיר אל עומר הבדוי, אשר משל על הגליל התחתון למן טבריה, בירחו, ועד עכו ומכאן - דרומה, לעתים עד עזה. ולא רק סוכאלחאן נהפטרטה, אלא גם המצודה שלידה, אשר שמרה עליהם היחה מן הבולטות בארץ. במאה ה-18 היו 4 מצודות אוחנות וחשובות ביותר והן: מצודת ירושלים; מצודת ג'נין; מצודת עכו; מצודת סוכאלחאן, ובהן מפקד בדרגת אגא.

סוכאלחאן היתה צומת דרכים חשובה מימים-ימימה והצטלכות דרכי מלך מצפון לדרום וממזרח למערב. כאן נפגשו סוחרים מכל המזרח התיכון המערבי, נשאו ונתנו, טחרו-ושלמו מס לשליטי האזור הערביים. במאה ה-17 ישבו כאן גם סוחרים יהודיים. לא ייפלא שהמקום החל רוחש אגדות וסיפורים.

באחת האגדות, המחלכות בכפר ערב-א-שיבלי מסופר, כי חשקה נפשו של השולטן בבחו של השייך באזור סוכאלחאן, אך השייך סרב לתת בחו לשולטן, וזה פקד להוציא להורג את כל בית השייך, לעורפם - ולקבור גלגולותיהם לרגלי סוכאלחאן. רק אחד נמלט... השולטן - בכבודו ובעצמו - ירד לסוכאלחאן... ואומנם - ידע אזור הגליל התחתון שלושה שליטים עצמאיים, בדרגת "תת-שולטן":

פאח'ר אדין חשני הדרוזי - במאה ה-17;
צאהיר אל עומר - במחצית המאה ה-18; ממוצא בדואי.
אחמד גזאר פחה - ממוצא אלבני - שליט עכו, בסוף המאה ה-18.
שני הראשונים, לפחות, פיארו את סוכאלחאן ועשאוה לפנינת האזור;
צאהיר אל עומר עבר בראש חילו והתאכסן במצודה זו, בפאר והוד.
כדאי להזכיר כי דאהיר אל עומר השכיל לקרב אליו את היהודים והביא לטבריה את הרב חיים אבולעפיה הישיש מקושטא. והיהודים נשארו נאמנים לו גם בימי מצור סולמאן פאשה, פחת דמשק והמשנה למלך בשנת 1743.

בשנת 1799 ניטש קרב בין צבא נפוליאון לבין חגבורת תורכית בקרבת החבור. הצרפתים ניצחו בעזרת בני דאהיר אל עומר, שונאי אחמד ג'זאר פחה. הם גם השליטו סדר מסוכאלחאן וסיהררה משודדים. אין תימה, שדמותו של דיאק אבו אלחאג' יש בה סממנים דאהיר אל עומרים...

במחצית השניה של המאה ה-19, בשנות ה-60, ביקרו באזור תיירים צרפתיים ואמריקניים, ביניהם מארק טוויין, שתיאר את האזור - אפוף תחושת סלידה. הצרפתים, לעומת זאת, תיארו את השייך לבית שהב למרגלות החבור כשולטן זוטא. שושלות השייכים, שלטון החסות, המסים מן השיירות חמו עם בוא היהודים לאזור, בראשית המאה. חמדי שהב, בן הזביחים, עוד ניסה להטיל מרותו, אך שילם בחייו, נקבר מתחת לאלון החבור, במטעף בית קשת, ושלל אגדות נרקט על חייו ומותו, עד כי נעשה ל"דוכין הוד" של הגליל התחתון...

בני שבט ערב-א-שיבלי משמרים את אגדות הזביחים, שכניהם*, ובקרבם

* לא תמיד חיו שני השבטים בשלום, הזביחים נטשו כפרם במלחמת השיחרור.

צמחה האגדה על בן השולטן. כאן המקום לציין, כי עוינות תושבי האזור למתנחלים היהודים נמשכה עד שנת 1948, אך מששכבו הקרבות, וחשבונות דמים נחרקו - ניתן לשוב אל הפולקלור הבסיסי של האזור, ולו גם בדמות אגדת בן השולטן.

ד ב ר א ל ה מ ו ר ה

הסיפור שלפנינו יוצר לפחות שלוש אפשרויות, רבות עניין, של שילובו בעבודת בית הספר, על-פי יכולתם וגיליהם השונים של החלמידים:

- א. נושא המחזה משתלב במקצוע הגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל. ביבליוגרפיה של ספרי עזר מצורפת כאן.
- ב. נושא המחזה משתלב בדיונים של יחסינו עם שכנינו הערביים.
- ג. נושא המחזה משתלב בכל נסיון לעמוד על מבנה סיפורי פולקלור, מוטיבים בסיפורי הפולקלור הערבי והשוואתם לאלה של העדות היהודיות השונות.

מבחר ביבליוגרפיה

על סוכ-אל-חאן וסביבתה

1. מדריך א"י, ד"ר וילנאי - חיפה והצפון, מתדורה ד', הוצאת תור-ישראל, ירושלים, 1954, 265-266.
2. "רשמי מסע", יצחק בן צבי, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ב. הפרק: "הבדולים בא"י, 245.
3. "א"י וישובה בימי השלטון העות'מני", יצחק בן צבי. מוסד ביאליק, ירושלים, תשט"ו. הפרק: "ארגון הצבאות בארץ", 114-119.
4. "בית אבי", יגאל אלון. הוצאת הקבוץ המאוחד, תל-אביב, 1973, 10-30.

על דאהיר אל עומר

1. ספר סבירה, עודד אבישר. הוצאת כתר, ירושלים, 1973, 328-323; 410-420.

על חמדי שהב וחקופתו - ההתנחלות היהודית באזור

1. "ההתיישבות בגליל התחתון - 50 שנות קורותיה", עבר הדני, הוצאת מסדה והתאחדות האיכרים בגליל התחתון, תל-אביב, 1955, 1971, 157-155.
2. "מול התבור" יד לנופלים - הוצאת בית-קשת, תש"י. המאמרים: "נחלת יששכר", יצחק בן צבי, 5-11; "לתולדות התנחלותנו בגליל התחתון", יוסף וייץ, 12-14.
3. "ספר השומר", הוצאת דביר, תל-אביב, תשי"ז, פרקים לפי בחירה.

פולקלור האזור

- סיפורי עיסא שיבלי - בארכיון אטע"י בחיפה (10 במספר - בכתב);
בקסטות של טייפים - במרכז לחקר הפולקלור בירושלים.